

7. *Kognitivno-diskursivnyi i lingvokülturologicheski aspekty izucheniya iazyka masovoi komunikatsii.* – Almaty: Poligrafia servis i K°, 2008. – 180 s. – kniga
8. *Prohorov E.P. Svoboda SMI i jurnalistickoi deiatelnosti na demokraticheskikh principah.* – M.: Mosk. gos. un-t im. M.V. Lomonosova. – M.: Püls, 2001. – 38 s. – kniga
9. *Nazarbaev N.A. Nürly jol – püt v budușee. 11 noiabrä 2014 g.* – Stätä.
10. *Vystuplenie Nursultana Nazarbaeva na XVI sezde partii «Nur Otan». 11 marta 2015 g.*
11. *Nazarbaev N.A. Vzgläd v budușee: modernizatsia obșestvennogo soznania. 12 aprilä 2017 g.*
12. *Efremova T.F. Novyi slovär ruskogo iazyka. Tolkovo-obrazovatelnyi.* – M.: Rus.iaz. 2000. – V 2-h t. – 1209 s.; (elektronnaia versia). – slovär
13. *Slovär ruskogo iazyka: V 4-h t. / RAN, İn-t lingv. issledovani; Pod red. A. P. Evgenevoi.* – 4-e izd., ster. – M.: Rus. iaz.; Poligrafresursy, 1999 (elektronnaia versia). – slovär
14. *Ojegov S.İ. Slovär ruskogo iazyka. / Pod red. N.İu. Ŗvedovoi.* – 21 izd., pererab. i dop.. – M.: Rus.iaz., 1989. – 924 s. – slovär.

МРНТИ 16.21.47

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.08>

Әбдуәлиұлы Б.¹

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

АНТРОПОНИМДІК ӨЗЕК ЖӘНЕ ЛЕКСИКАЛЫҚ САБАҚТАСТЫҚ

Аңдамна

Көне түркі дәуірлерінен бүгінге дейін байырғы болмысын сақтап жеткен кісі есімдері бар. Мақалада олар “антропонимдік өзекті” құраушы элементтер ретінде қаралады. Екінші жағынан, ғасырдан ғасырға үзіліссіз жалғасып келе жатқан осы антропонимжасаушы тұрақты компоненттер – лексикалық сабақтастықтың көрсеткіші. Бір компонент өзіне түрлі сөздер жалғайды, мысалы, көне дәуірлерде Ер тоғмыш, XV ғасырларда Ерқұтлық, қазіргі кезде Ернұр т.б. түрінде жаңа есімдер жасалды, яғни Ер компоненті тұрақты әрі әр дәуір талабына сай өзгеріп отыруға икемді. Осы секілді өзге де түрлі компоненттер өзара біріктіріліп, жаңа есімдер жасалады да, антропонимдік қор жаңа тұлғалармен толығып отырады. Антропонимжасамдағы осы құбылыстың ерекшеліктерін ескере отырып, мақалада көне мен жаңа есімдер салыстырылады, автор қазақ есімдерінің сөздігін жасауда осы мәселе ескерілуі тиіс деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: антропоним, лексика, өзек, кірме есім, төл есім, сабақтастық

Abdualiuly B.¹

¹L. N Gumilov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

ANTHROPONYMIC BASIS AND LEXICAL CONTINUITY

Abstract

There are names of people who have preserved their ancient identity from ancient Turkic times to the present day. In the article they are considered as elements that make up the “anthroponymic foundations”. On the other hand, these stable anthroponymic components, continuing continuously from century to century, are an indicator of lexical continuity. For example, one component combines different words and creates new names in the form: in ancient times Er Togmysh, in the 15th century Erkutlyk, now Ernur and others, that is, the Er component is stable and flexible to change in accordance with the requirements of each era. Taking into account the peculiarities of this phenomenon when creating anthroponyms, the article compares old and new names, the author concludes that this issue should be taken into account when creating a dictionary of Kazakh names.

Keywords: anthroponym, lexicon, stem, borrowed names, original names, continuity

Абдуалиұлы Б.¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилова,
Нур-Султан, Казахстан

АНТРОПОНИМЧЕСКАЯ ОСНОВА И ЛЕКСИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ

Аннотация

Есть имена людей, которые сохранили свою древнюю идентичность от древнетюркских времен до наших дней. В статье они рассматриваются как элементы составляющие “антропонимических основ”. С другой стороны, эти устойчивые антропонимические компоненты, продолжающиеся непрерывно из века в век, являются показателем лексической преемственности. Например один компонент присоединяет в себя разные слова и создаются новые имена в виде: в древние времена Ер Тогмыш, в XV веке Еркутлык, ныне Ернур и другие, то есть компонент “Ер” является стабильным и гибким для изменения в соответствии с требованиями каждой эпохи. Принимая во внимание особенности этого явления при создании антропонимов, в статье сравниваются старые и новые имена, автор приходит к выводу, что этот вопрос следует учитывать при создании словаря казахских имен.

Ключевые слова: антропоним, лексика, основа, заимствованные имена, төл есім, оригинальные имена, преемственность

Кіріспе. Қазақ есімдерінің шығу, қалыптасу тарихы көне дәуірлерден басталады. Бүгінге дейін олар түрлі өзгерістерді басынан кешірді. Сондықтан “ол өзгерістер қандай сипатта өтті және өзінің байырғы болмысын қаншалықты сақтап қала алды?” – дейтін сұрақ қазіргі зерттеушілерді және есім қолданушыларды да қызықтыратыны анық. Қазақ есімдерінің тарихы бойынша арнайы зерттеу еңбектері [1; 2; 3; 4] жарық көргенмен, көне мен жаңаны нақты тілдік деректер арқылы салыстыра зерттеулер арнайы қолға алынбай келеді. Әсіресе қазіргі кезде тарихи есімдердің жаңғыру көрсеткіштері жаңаша сипат алып келеді. Көне компоненттердің кісі есімдеріне қатысты бүгінгі ұғым-түсінік атауларымен бірігіп, жаңа есімдер жасауы жиі кездеседі. Бұларды зерттеу лингвистикалық өзектілік қана емес, ұлттық руханият үшін де аса маңызды.

Кісі есімдерінің қорында әуелгі тарихи негізі сақталып келе жатқан тірек тұлғалар бар, олар сөз болғалы отырған антропонимдік өзекті құрайды. Өз ішінде *антропонимдік компонент* (ақ, бай, жан, хан т.б.) және *антропонимдік тұлға* (Досан, Құсан, Қапаған, Қапан, Қасым, Абылай т.б.) деп екіге бөліп қарауға болады. Басқа сөздермен бірігіп, қосымшалар жалғай отырып антропонимдік түрленулерге түскенмен, олар жалпы қордың ұйытқысы әрі өткен тарихымызбен жалғастырушы өзекретінде маңызды рөл атқарады. Қазақ есімдерінің лексикалық құрамы мен грамматикалық жүйесіндегі мынандай екі түрлі үдеріс өзіне назар аударады: бірі – *кісі есімдерінің жасалуы*, екіншісі – *антропонимдік формалардың қалыптасуы мен тұрақтануы*. Бұл екеуі бір-бірімен тығыз байланысты, бірінен-бірі туатын құбылыстар. Таратып айтсақ, балаға ат қою үшін белгілі бір сөз таңдалады немесе екі, үш, кейде есім туралы ойды толық қамту үшін одан да көп сөз біріктіріліп, тіркестіріліп, жаңа есім жасалады. Жалпы есім кісі есіміне айналғаннан кейін, адамды атау қызметі бойынша ішкі табиғатында белгілі бір өзгерістер болады, сөйтіп бұрын жалпы зат немесе құбылысты атаса, енді жаңаша сомдалып жеке адамды атау құралына айналады. *Антропонимдердің жасалуы* деп, ат қою дәстүрімен тікелей байланысты осы үдерісті айтамыз.

Жасалған жаңа есімнің бәрі бірдей тілде тұрақтана алмайды – бір рет қойылып, келесі кезеңде қолданыстан түсіп қалатындары да аз емес. Өмір сүруінің ұзақтығы оның сапалық дәрежесіне байланысты. Мағынасы шағын ортаға ғана белгілі оқиғаларды қамтыса немесе кездейсоқ қойыла салса, олар уақытша есімдер қатарына кіреді. Ал ұлттық танымның терең сырларын қамтитын, тұрмыс пен салттың бейнесін айшықтап көрсететін немесе адами болмыстың ерекше қасиеттерін сипаттай алатын алыс арманға негізделіп қойылса, ғұмыры да ұзақ болады. Олар ғасырлар бойы қолданыла келе тілде тұрақталады, антропонимдік қордан орын алып, нормаға айналады. Тілімізде көне замандардан тұрақты қолданылып келе жатқан сондай есімдер бар. *Антропонимдік формалардың қалыптасуы* дегенде осындай есімдерді еске аламыз. Олардың құрамы негізінен көнеден жеткен түркілік және кейінгі ғасырларда діннің ел ішіне таралуымен бірге енген кірме, сонымен қатар кейінгі уақыттарда туған жаңа есімдерден тұрады. Тұрақтылығының екі түрлі сипаты

бар: бірінші – ұзақ уақыт қолданыстан түспей келе жатқандықтан, кісі есімі ретінде нормаға айналған. Алмас, Алтын, Алма, Аман, Батыр, Бақыт, Жұлдыз, Шолпан т.б. осы топқа жатқызамыз, олар әрі жалпылық, әрі жалқылықмағынада қатар қолданылады. Екіншісі – дербес антропонимдік тұлғалар. Олар өз ішінде *кірме* және *төл* есімдер болып екіге бөлінеді. Мысалы, Әли, Жүсіп, Иса, Махамбет, Мұса, Сұлтан, Ыбрайым, Ыдырыс, Ысмайыл т.б. тілімізге тікелей кісі есімі түрінде енген. Ал төл есімдер Айару, Айхан, Бектұрған, Байбота, Ботагөз, Қарагөз т.б. секілденіп келеді, олар құрылымы бойынша айқындалады. Күрделі тұлғалылардың бұлайша жасалуы тек кісі есімдеріне тән норма. Бұл топтағылар сыртқы кескіні жағынан сөзжасамның өзге түрлеріне ұқсамай, кісі есімі ретінде айшықталып тұрады. Осы ерекшелігі негізінде олар антропонимдік лексиканың дербес бірліктері қатарын құрайды.

Дайын антропонимдік формаларға қатысты айтылуы тиіс келесі бір жайт – тарихи тұлғалардың қоғамдық санадағы орны. Олардың есімдері дыбыстық және құрылымдық жағынан ешқандай өзгерістерге түспей, кейінгі ұрпаққа дайын күйінде беріледі. Тамирис, Елхан, Қасым, Әлихан, Дінмұхамет т.б. секілді есімдердің соңғы жылдарда қайталанып қойылуы, олардың дайын есімдерге айналып, антропонимдік қор бірлігі ретінде тұрақтағанының көрінісі. Бұл тілде сақталған бірліктердің қайта жаңғыруы болып табылады, демек лексикалық өзектің белсенді өмірі мен тарихы тек жаңа жасалымдардан ғана тұрмайды, сондай-ақ дайын үлгілердің жаңғырып отыруымен де бағаланады.

Әдістеме. Жасалым мен дайын формаларды бір үдерістің нәтижесі ретінде бірге алмай, екі бөлек қарастырудың өзіндік себебі бар. Белгілі бір есімдер тілде тұрақтап, нормаға айналғаннан кейін даму тоқтап қалмайды, жаңа есімдер жасалып, антропонимдік қор әрі қарай толығы береді. Сәтсіз жасалымдар уақыт сынына ұшырағанда қолданыстан түсіп қалып отырады. Сондықтан, есімдердің орнығуы мен жасалуының аражігін ашып көрсету үшін арнайы бөліп алу қажеттілігі туындайды. Тұрақты қалыптасқан тұлғалар ғасырдан-ғасырға, атадан балаға ауыса отырып, этностың ұйысуы мен біртұтастығына да қызмет етеді. Танымалдығы мен тұрақтылығы бойынша жалпы қорға ұлттық реңк, сипат беріп тұратын да осы өзек. Құрылымы жағынан тек дара тұлғалылардан ғана құралмайды, керісінше туынды, күрделі тұлғалылардың компоненттері қатарында тұрып та байырғы қызметін жалғастыра береді.

Антропонимдік өзек құрамындағы лексикалық бірліктер өзінің біртұтас сипатымен ерекшеленеді. Біртұтастану бірнеше жолмен жүзеге асады. Төл тұлғалардың да, өзге тілден енгендердің де сыртқы келбеті ұлттық тілдің заңдарына сәйкес ортақ қалыпқа құйылады және кез келген сөз кісі есіміне айналғанда заттануға ұшырайды да оның қай сөз табына қатыстылығы маңыздылығынан айрылады. Есім бойында болатын фонетикалық және грамматикалық үдерістер осылайша лексикалық өзектің біртұтас болмысын сомдайды. Олар осы табиғатымен “қазақ есімі” деген ұғымның негізін қалайды.

Талқылау. Қазақ есімдерінің сөздігі “қазақ есімі ұғымына сәйкес келетін есімдерді қамтуы тиіс. Мысалы, *ай, ақ, бай, батыр, бек, гүл, ер, жан, күн, нұр, хан* т.б. есім құрамындағы орны айқындалмай тұрған кезде өркениеттік ұғымдарды білдіретін атау сөздер болатын. Бүгінде басқа сөздермен бірігіп, алуан түрлі кісі есімінің формаларын жасайды. Бұлардың көне замандардан бүгінге дейін үзілмей жетуіне есім жасаудың тамаша үлгісі, қалыптасқан өзіндік жүйесі ықпал етіп отыр. Мұнда ғасырлар тәжірибесінің үздік белгілері сақталған, ол қазақ есімінің өзегін құрайтын негізгі факторлардың бірі. Жұртшылыққа ұсынарда оның тарихилығы мен ұлттық болмысына назар аударылса, дайындалатын сөздіктің танымдық мазмұны да толық болмақ. Ұлттық есімдердің қолданыстағы белсенділігі алдағы болашағы үшін маңызды рөл атқарады. Көне түркі жазба мұралары арқылы жеткен **Adaj** tutuḡ (Адай тутуḡ), **Aj** qaḡan (Ай қаған *a.e.*), **Aj** toldi (Ай толды), **Alp** aja (Алп айа), **Alp** qutluḡ (Алп қутлуḡ), **Alp** tarḡan (Алп тархан), **Altun** qaḡan (Алтун қаған), **Altun** qaḡa (Алтун қара), **Altun** taj saḡun (Алтун тай сағун), **Altun** tamḡan tarḡan (Алтун тамған тарқан), **Aqış** (Ақыш), **Arıḡıduḡ** (Арығ ыдуḡ), **Aruḡ** (Аруḡ), **Aq bař atıḡ** (Ақ баш атыḡ), **Aq saḡ** (Ақ сай), **Aq saḡal** (Ақ сақал), **Arslan** (арслан), **Anar** (Анар), **Beg arslan** (Бег арслан), **Beg bars** (Бег барс), **Beg temir** (Бег темир), **Beg turmiř** (Бег турмыш), **Bars beg** (Барс бег), **Er bōri** (ер бөри), **Er** buḡa (Ер буға), **Er sančmiř** (Ер санчмыш), **Er** toḡmiř (Ер тоғмыш), **Er** toḡa (Ер тоға), **El almiř saḡun** (Ел алмыш сағун), **El bilgä qatun** (Ел билгә қатун), **Elči** čur (Елчи чур), **Elči** tiri (Елчи тири), **Julduz** (Жулдуз), **Kökamař tutuḡ** (Көк амаш тутуḡ), **Kümüř** (Күмүш), **Künbermiř säḡün** (Күнбермиш сәḡүн), **Meḡlik** (Меңлик), **Muḡsuz** (Муңсуз), **Ozmiřtegin** (Озмыш тегин), **Ozmiřtoḡḡil** (Озмыш тоғрыл), **Temür** buḡa (Темүр бұға), **El temür** (Ел темүр), **Baj temür** (Бай темүр) т.б. кісі есімдерінің көпшілігі қазіргі тілімізде де қолданылады, яғни көне антропонимжасамдық таным-

түсініктерді сақтай отырып, бүгінге жетті. Атап айтар болсақ, *Адай, Ай, Алып, Алтын, Ақ, Ақыш, Арық, Арслан, Анар, Бек, Ер, Жұлдыз, Көк, Күміс, Күн, Меңді, Мұңсыз, Озған* секілді компоненттер қазіргі кезде жасалып жатқан жаңа есімдердің құрамында да белсенді. Бұл келтірілген мысалдар – V-XII ғасырларға тән мұралар материалдарында сақталған нұсқалар. Басқа да біршама есімдердің бар екеніне қарамай, аталған дәуірлерде қолданылған түркі антропонимдерінің барлығы бірдей сол жазба еңбектерде қамтылған деп айта алмаймыз. Бұл бағытта әлі де талай ізденістердің болары анық. Біз салыстырған XVI-XVII ғасырларға тән Қадырғали Қосымұлы Жалайырдың ”Жами ат-тауарих (Шежірелер жинағы)” атты еңбегінде: **Айбұқа, Ай хан, Ақ бұқа, Ақбегім, Арық Бұқа, Арыстан хан, Алтын Бұқа, Бекташ, Беклеміш, Бектемір, Бектумыш, Елші ноян, Елтұтмыш хатун, Ерқұтлық, Йулдуз хан, Көк хан, Күн хан, Қарахан, Қара-Аюлы, Құтлы-Шах, Құтлық Темір, Құтлық Туғмыш, Темір хан, Тағ хан (Тау хан), Теңіз хан, Тоқта Темір, Шынтемір т.б.** [5] және Әбілғазы Бахадүр ханның ”Шежіре-и түркі (Түрік шежіресі)” атты еңбегінде: **Айхан, Ақбұқа, Ақнұр, Арслан, Байдар, Байсұңқар, Байтемір, Бекі, Беккұлы, Бердібек, Білегеш, Білгедай, Болат, Елшітай, Елбарыс (Илбарыс), Еліш, Елше, Елхан, Ерсары, Ерқұтлық, Есентемір, Жұлдыз, Көк, Көк мұран, Көкше, Күн, Күнше, Құтлық қаба, Құтты хатун, Қарахан, Қара үсүн, Меңді-қач, Меңлітай, Меңлік, Меңліхожа, Тастемір, Тұрмыш, Тұрсын, Темір мәлік, Темір шах, Темірбек, Темірташ т.б.** [6] көне түркі дәуірлерінен (мүмкін онан да әріден) жеткен кісі есімдерінің алтын арқауы болып табылады. Бірін-бірі сөзбе-сөз қайталайды. Бұл тұлғалардың қолданысы кейінгі дәуірлерде де өзінің белсенділігін жоғалтқан жоқ, керісінше жаңаша түрленіп, мағыналық жағынан толысып, кемелденіп әр замандағы қоғамдық сананың сұранысына сай бейімделіп отырды. Берілген мысалдардағы секілді, мағыналық әрі тұлғалық жағынан бірдей таным көкжиегіндегі мәңгілік мұраттармен астасып, үйлесім тапқан есімдер қазақ антропонимдерінің негізгі өзегін құрады. Қазіргі қолданысымыздағы антропонимдік қордың басым бөлігі осындай тұлғалар. Аталған *ай, ақ, алтын, арық, арыстан, бай, барыс, бегім, бек, бер, бұқа, біл, ел, темір, ер, есен, жұлдыз, көк, күн, қара, мең, сары, таш (жаңа нұсқасы – тас), темір, теңіз, тоқта, тумыш (жаңа нұсқасы – туған), тұр* компоненттері қазір мыңдаған жаңа есімдердің жасалуына негіз болып отыр. Бүгінде лексикалық қордың дамып жетілгенін, жаңа бірліктермен толыққанын жоққа шығара алмаймыз, алайда көне дәуірлерде қолданылған есімдердің барлығы бірдей біздің заманымызға жетті деу де қиын. Сондықтан, жазба мұраларда кездеспегенімен, қолданыстағы көптеген есімдерді көнеден жеткен тілдік жәдігерліктер қатарына қосуға болады.

Жоғарыда келтірген түркі текті төл есімдеріміз, орта ғасырларда араб, парсы элементтерімен толықты. Жазба мұраларда төмендегідей кірме есімдер кездеседі. **ABBAZ (Аббаз) ар, ABU (АБУ): abu-bäkr al-mufid al-zarzarani** (абу-бәкр ал-муфид ал-зарзарани) **ibn abi-d-dünja** (ибн аби-д-дүниа) (Махмұт Қашқари, *әрі қарай* МК); **abu-bäkr al-qaffal uš-šäši** (абу-бәкр ал-қаффал уш-шаши) (МК); **abu-l-qasim 'abdullah ibn-muhammad al-muqtadi bi-amrillah** (абу-л-қасим-'абдуллаһ ибн-мухаммад ал-муқтади би-амриллах), **ADAM** (Адам), **Ahmad** (Ахмад), **Ali** (Али), **Jaqja** (Йақия), **Ja'qub** (Йақуб), **Musa** (Мұса), **Jusuf** (Юсуф), **Mubarak qoç** (Мүбәрәк қоç), **Omar** (Омар), **Osman** (Осман), **Qadir Cigši** (Қадыр чигши), **Sadiq** (Садық) т.б. [7] ислам дініне байланысты араб тілінен енген, негізінен пайғамбарлар мен дін қайраткерлерінің есімдері. Қазақ есімдерінің құрамында сақталып қана қоймай, антропонимжасамдағы белсенділігімен де танымал. Сол дәуірлерден бері қолданылғандықтан, олар қазақ тілінің дыбыстық заңдарына сәйкестене отырып тілімізге сіңісіп кеткен. Ішінде тұрақты антропокомпоненттерге айналған тұлғалар көптеп саналады. Мысалы, тілімізге жалпы есім қолданысында еніп, кісі есімін жасауға қатысқан мынандай апеллативтер бар: *абат, азат, ақан (аһөн), ақыл, анар, арман, асыл, әділ, әкім (кәкім, хакім), әуез, базар, бақыт, бану, барша, бейбіт, бибі, бике, болат, бостан, бөбек, гәуһар, гүл, ғалым, дана, дариға, дастан, дәрмен, дәулет, дихан, дос, ділдә, жазира, жақан, жамал, жан, жар, жәмілә, жомарт, жора, жұма, зат, зиа, иман, кеңес, қабыл, қайша, қайыр, қал, қали, қожя, мәлік, мейрам, мейір, меруерт, мұрат, мырза, наз, намаз, нау (жас, жаңа, таза: Науан, Науша, Наушабай, Наушатай), нәсіп, несіп, нияз, нұр, перизат, рай, сара, сая, дүйсенбі (Дүйсен), сейсенбі (Сейсен), сәрсенбі (Сәрсен), бейсенбі (Бейсен), жұма (Жұман), сенбі (Сембай), жексенбі (Жексен) сұлтан, сүгір, таза, тәжі, үміт, шайы (шаһи НО291), шаһ, шора, шынар, шырын, ырыс* т.б. Кейбірі жеке тұрып қолданылса, көпшілігі жеке тұрып та, қосымша мен алды-артынан компоненттер жалғап та жаңа есімдер жасауға қатысады.

Нәтижелер. Енді осылардың қатысуымен жасалған есімдерге тоқталып көрелік:

Анар: Анаргүл, Анарбай, Анарбек, Анархан т.б.

Асыл: Асылай, Асылайым, Асылбек, Асылбай, Асылжан, Асылхан, Асылболат, Асылзат, Асылгүл, Асылмұрат; Бекасыл, Жанасыл, Нұрасыл т.б.

Мейір: Мейірбек, Мейіргүл, Мейіржан, Мейірман, Мейіржамал, Мейірхан; Ақмейір, Гүлмейір т.б.

Дәулет: Дәулетбай, Дәулетжан, Дәулетсерік, Дәулетәлі, Дәулеткелді, Дәулетбек, Дәулетше, Дәулетқожа; Бағдәулет, Байдәулет, Бегдәулет; Ағдәулет, Байдәулет, Есдәулет, Жандәулет, Молдәулет, Нұрдәулет т.б.

Сырттан енген осы секілді көптеген сөздер, түркі текті болмаса да, төл есімдеріміздің қатарынан орын алып, антропонимдік өзектің негізгі элементтеріне айналып кеткен. Ғасырлар бойы қалыптасқан антропонимдік қордың негізгі бөлігін осы секілді уақыт сынынан өткен, “қазақ есімі” деген ұғымның талаптарына сай келетін тұлғалар құрайды. Есімге қойылатын талап үдесінен шыға отырып, көпшілігі нормаға айналған – лексикалық қордағы өзге элементтерден бұрын адам аты екені (Нұржан, Бекасыл, Айғаным т.б.) ерекше байқалып тұрады.

Жазба мұралар арқылы жеткен кісі есімдерінің әр дәуірдегі сипатын байқау үшін салыстырмалы төмендегі кестені ұсынып көрелік.

V-XII ғ. тән есімдер	XVI-XVII ғ. тән есімдер	Қазіргі есімдер
Ajqayan, Ajtoldi	Ай-бұқа, Айхан, Айхан	Айболат, Айдос, Айтуған, Айбосын, Айжан, Айғали т.б.
Adajtutun	Адай	Адай, Адайбек т.б.
Alpaja, Alpqtuluy, Alptarhan	Алыпбұқа	Алпамыс, Алыптуған, Бегалып т.б.
Altunqayan, Altunqara, Altuntajsanun, Altuntamyantarqan	АлтынБұқа	Алтын, Алтынбек, Алтынбай, Алтынай, Алтынкүл, Алтынхан, Алтынбике, Алтынжан, Алтын т.б.
Arıyiduq, Aruq	Арық	Арықбай (Аруай, Аружан, Арнұр, Арсен, Арилан) Ару, Аруерке, Арутаң т.б.
Aqış, Aqbaşatıq, Aqsaj, Aqsaqal	Ақбегім, Ақбұқа, Ақнұр	Ақыш, Ағжан, Ақмарал, Ақтай, Ақболат, Ақеділ, Ақырыс, Ақбота, Ақшабақ, Ақарыс, Ақжол, Ақжүніс, Ақсақал, Ақбике, Ақгүл, Ақниет, Ақбала, Ақбалта, Ақбалым, Ақбану, Ақбарақ, Ақбибі, Ақбаушан, Ақбаян, Ақберлі, Ақбәтима, Ақбет, Ақберген, Ақбозай т.б.
Arslan	Арыстанхан, Арслан	Арыстан, Арслан т.б.
Anar	Анар	Анар, Анаргүл, Анарбай, Анарбек, Анархан т.б.
Bajtemür	Байдар, Байсұңқар	Баймұқа, Баймұқан, Байдос, Байсерке, Байбек, Байжан, Байгелді т.б.
BEG: begarlan, begbars, begtemir, begturmiş, barsbeg	Бекташ, Беклеміш, Бектемір, Бектұмыш, Бекі, Бекқұлы, Бердібек	Бектай, Бегарыс, Бекберген, Бегай, Бегайым, Бегей, Бегайдар, Бегеш, Бегәкмет, Бегалы, Бегім, Бегімше т.б.
Begturmiş	Тұрмыш, Тұрсын	Тұрғанбай, Бектұрған т.б.
Barsbeg	Барысбек	Айбарыс, Барыс т.б.
Erböri, Erbuğa, Ersančmiš, Ertoymış, Ertoğa	Ерсары, Ерқұтлық	Ержан, Ертай, Ердос, Ерсайын, Ерғали, Ерәлі, Ертай, Ернұр, Ерболат, Ерғалым т.б.
Elalmışsanun, Elbilgäqatun, Elčičur, Elčitiri	Елшіноян, Елтұтмышхатун, Елшітай, Елбарыс (Илбарыс), Елш, Елше,	Елхан, Елшібек, Еламан, Елназ, Елнұр, Елжас, Елнұр т.б.

	Елхан	
Qutluq	Құтлы-Шах, Құтлық Темір, ҚұтлықТуғмыш	Байғұт, Құтберген, Құттымұтар, Құттыбай, Құттымбет, Құттықадам т.б.
Elbilgäqatun	Білегеш, Білгедай	Білге, Білжан, Білім т.б.
Julduz	Жұлдыз, Йулдузхан	Жұлдыз, Жұлдызай, Жұлдызхан, Жұлдызбек, Жұлдызәлі т.б.
Kökamaštutuq	Көкхан, Көк, Көкмұран, Көкше	Көкбай, Көкберген т.б.
Kümüš	Күмүш	Күміс, Күмісай, Күмісжан, Күмісқан, Күмісбала т.б.
Küntäqri, Künbermišsäjün,	Күнхан, Күн, Күнше	Күнай, Күнболат, Күнсұлу, Күнсәуле, Күнтуар, Күн т.б.
Meñlik	Меңді-қач, Меңлітай, Меңлік, Меңліхожа	Меңдібай, Меңдібала, Меңдігожа, Меңлігүл (Меңдігүл), т.б.
Muңsuz	Мүңсуз	Мүңсызбай т.б.
Ozmıştegin, Ozmıştoyril	Озмуш	Озғанбай т.б.
Temürbuya, Eltemür, Bajtemürt. т.б	Тастемір, Темірмәлік, Теміршах, Темірбек, Темірташ, Байтемір, Есентемір, Темірхан, ТоқтаТемір, Шынтемір (Болат)	Байтемір, Темірбай, Бектемір, Темірбек, Темір, Темірлан, Теміртас, Темірхан, Теміржан, Темірболат т.б.

Қорытынды. Кестедегі “қазіргі есімдер” түркі дәуірлерімен жалғасқан қазақ антропонимжасамының, яғни халықтың ғасырлар бойғы ат қою шығармашылығының жемісі. Ізденіс әлі тоқтаған жоқ, керісінше тарихи дәстүрмен сабақтастықты сақтай отырып, жаңа заманға сай жаңа тұлғалар жасалып жатыр. Статистика агенттігі жариялаған соңғы мәліметтерге қарағанда жаңа нұсқаларға деген сұраныс жоғары, сәтті шыққан жасалымдардың тұрақтылығы мен қойылу жиілігі артып отыр. Ол өз кезегінде лексикалық өзектің нығайып, тіл мәдениетінің антропонимдік тұрғыдан жаңа бір биікке көтерілуіне алып келеді. Мысалы, соңғы жылдарда сәбилерге ең жиі қойылған *Айзере*, *Ақзере*, *Айлан* (*Ай+лан*), *Айару*, *Айсезім*, *Ақсезім*, *Айжұлдыз*, *Айкөркем*, *Аймекен*, *Айсана*, *Айсұлтан*, *Айтөре*, *Айтұмар*, *Айша*, *Ақбота*, *Айжарқын*, *Арнұр*, *Ақтілек*, *Ағұлан*, *Аруай*, *Аруана*, *Еңлік*, *Айтөре*, *Ақжарқын*, *Әмина*, *Әлихан*, *Бегім*, *Бегназар*, *Бегнұр*, *Інжу*, *Гүлсезім*, *Фибрат*, *Даниал*, *Ерасыл*, *Ернұр*, *Ертуған*, *Жанерке*, *Кәусар*, *Мәдина*, *Нұрай*, *Нұрсая*, *Темір*, *Темірлан*, т.б. есімдер өзінің әрі жаңа, әрі тарихилығымен ерекшеленеді.

Лексикалық өзек – антропонимдік қордың ұйытқысы, негізгі тұғыры, көне мен жаңаны жалғастырушы алтын көпір. Айналасына жаңа заманға сай көркем, мағыналы компоненттерді жинақтай отырып, әр заманға бейімделе алады. Жасалу мен тұрақтану үдерісі олардың даму тарихындағы негізгі қағида болып табылады. Уақыт сұранысына сай қоғамдық сананың қалауымен түрлі есімдер жасалып отырады. Антропонимдік өзек аманда қазақ есімдері аман, екіншіден, “қазақ есімі дегеніміз не?” деген сұрақтың жауабын, әрі “қазақ есімі” деген ұғымның түсінігін осы аядан іздейміз. Себебі әр замандағы жағдайларға байланысты еліктеулермен түрлі есімдер қойылып, артынан тілде тұрақтай алмағандықтан, қолданыстан түсіп қалып жатады. Ешқандай өзгеріссіз түпнұсқа қалпында қойылып жатқан шет тілдік есімдерді осы топқа жатқызуға болады. Оларды ұлты қазақ азаматы қойғанына қарамай, ешқандай тілдік талаптарға сәйкес келмейтіндіктен қазақ есімдерінің қатарына кіргізу қиын. Осы тұрғыдан келгенде, антропонимдік өзек қазақ есімі деген ұғымның шарттарын айқындауға аса маңызды негіз бола алады. Кісі аттарының сөздігін жасағанда да бағыт түзер темірқазығымыз антропонимдік өзек болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: “Ғылым”, 1971. – 218 бет. - кітап
- 2 Жанұзақов Т. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. – Алматы: ҚазССР Министрлер кеңесі “ХОЗУ” баспасы, 1965. – 145 бет. - кітап

- 3 Ағабекова Ж. Қазақ тілінде қалыптасқан араб текті кісі аттарының этнолингвистикалық сипаты: филол. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 2005. – 26 б.-автореферат
- 4 Иманбердиева С. Тарихи ономастикалық кеңістік - Алматы: “Сөздік-Словарь”, 2010 - 378 б.
- 5 Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы. Алматы: “Қазақстан”, 1997. – 128 бет.-кітап
- 6 Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: “Ана тілі”, 2006. – 200 бет.-кітап
- 7 Древнетюркский словарь. —Ленинград: “Наука”. 1969.—(XXXVIII) 676 с. Кітап

References:

1. Janūzaqov T. Qazaq esınderınıñ tarıhy. – Almaty: “Ğylym”, 1971. – 218 bet. -kitap
2. Janūzaqov T. Qazaq tilindegi jalqy esınder. – Almaty: QazSSR Ministrler keñesi “HOZU” baspasy, 1965. – 145 bet.- kitap
3. Aǵabekova J. Qazaq tilinde qalyptasqan arab tekti kısı attarynyñ etnolingvistikalıy sıpaty: filol. ғыl. kand. avtoref. – Almaty, 2005. – 26 b.-avtoreferat
4. İmanberdieva S. Tarihi onomastikalıy keñistik - Almaty: “Sözdık-Slovär”, 2010 - 378 b.
5. Jalaiyr Q. Şejireler jınaǵy. Almaty: “Qazaqstan”, 1997. – 128 bet.-kitap
6. Äbilǵazy. Türik şejiresi. – Almaty: “Ana tili”, 2006. – 200 bet.-kitap
7. Drevnetürkski slovär. —Leningrad: “Nauka”. 1969.—(XXXVIII) 676 s. kitap

МРНТИ 10.01.19

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.09>

Молдасанов Е.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педогогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ТАҢЖАРЫҚ ЖОЛДЫҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «КОНЦЕПТ» МӘСЕЛЕСІ, ОНЫҢ АҚЫН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРНИСІ

Аңдатпа

Таңжарық Жолдыұлының шығармаларының біразында “әйел” “ер жігіт”, “шындық”, “туған жер”, “ел” концептісі ұшырасады. Ақын өлеңдерінде туған жермен қатар жер мұңы – халық мұңы, ел мұңын қатар өреді. Бұл концепті ақынның ішкі жан дүниесімен астасып жатыр. Мұнда нәзік психологизм, Отанға, туған жерге деген ақынның көзқарасы, сүйіспеншілігі, патриоттық сезімі ашық аңғарылады.

Т. Жолдыұлының тілдік тұлғасын зерттеу арқылы отаншылдық рухты, қоршаған орта сырларын ұлттық мәдени болмысты сипаттауы жағынан, ұлттық көзқарасты бейнелеудегі шеберлігі жағынан оқшау тұрған тілдік тұлғаны танымыз. Ақынның тілдік тұлғасын зерделеу арқылы– ұлттық болмыс пен халықтың дүниетанымын айқын көруге болады.

Таңжарық Жолдыұлының азаматтық тұлғасынан қазақ қоғамына әсер етуге, қозғау салуға ұмтылысы айқын танылады. Осы бағытта оның шығармаларындағы ұлттық сипатты танытатын жеке сөз қолданыстары, авторлық метафоралар мен теңеулер көп. Ақын шығармаларының лексикалық қабаты қою: қазақтың ұлттық мәдени ортасы, болмыс, бітімі, әлемді көруі мен дүниетанымы айқын танылады. Болашақта тілдік тұлғаны толықтай тануға мүмкіндік беретін когнитивтік және прагматикалық деңгейлерде қарастыру ақын, суреткер, көркемсөз шебері ретіндегі тілдік тұлғаны тануымыз мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: әйел,еркек, шындық, туған жер, ел, концепт, зерделеу, сипаттау, сөз, айқындау, поэзия, мазмұн, жер мұңы, халық мұңы, ел мұңы, психологизм, Отан, ұлттық, мәдени, когнитивтік, прагматикалық

Moldasanov E.¹

¹Abay Kazakh national pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan